

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94 (477.82) "1905/1917": 342.8 (470+571)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.01>

ПРЕДСТАВНИЦТВО ВОЛИНИ В ПАРЛАМЕНТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ КІНЦЯ ХХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.

Гаврилюк Світлана,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-5142-7464*

Разиграєв Олег,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-0480-6936*

У статті розглянуто представництво Волині у парламенті Російської імперії у висвітленні української історіографії кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст. Чинниками, що сприяли посиленню зацікавленості історією парламентаризму на українських землях під владою Російської імперії, стали проведення в незалежній країні виборчих кампаній на нових засадах та діяльність представницьких установ. Вивчення проблеми представництва Волині на парламентській арені Російської імперії початку ХХ ст. передбачає її розгляд у контексті аналізу узагальнюючих та спеціальних праць з історії України, політичної історії нашої держави, історії її права, регіоналістики, досліджень, що стосуються перебігу у Волинському регіоні етнонаціональних та націєтворчих процесів. Сьогодні у цих галузях наукових знань нагромаджена низка робіт, що різною мірою відображають окремі аспекти здійснення у Волинській губернії виборів до Державної думи Російської імперії чотирьох скликань, діяльності волинських депутатів у її стінах.

Огляд та аналіз здобутків національної історіографії дає змогу дійти висновку, що висвітлення питань, пов'язаних із темою волинського парламентаризму, значно активізувалося за останні два десятиліття розвитку української історичної науки, політології, історії Української держави і права та характеризується певними науковими здобутками. Водночас попри ґрунтовне висвітлення окремих аспектів представництва Волині у парламенті Російської імперії й надалі існує низка питань, які вимагають додаткового наукового аналізу, зокрема щодо розвитку чорносотенного руху, реакції місцевого соціуму на діяльність своїх обранців; надзвичайно важливим є створення й колективного портрету волинських парламентарів.

Ключові слова: Волинь, Російська імперія, парламентаризм, Дума, вибори.

Havryliuk Svitlana, Razyhrayev Oleh. The representation of Volyn in the parliament of the Russian Empire: Ukrainian historiography of the end of the 20th – the first quarter of the 21st century

The article examines the representation of Volyn in the parliament of the Russian Empire in the coverage of the end of the 20th – the first quarter of the 21st century. The factor that contributed to the increase of interest in the history of parliamentarism in the Ukrainian lands under the power of the Russian Empire was the conduct of election campaigns and the activities of representative institutions in an independent country on a new basis. Study of the problem of representation of Volyn in the parliamentary arena of the Russian Empire at the beginning of the 20th century involves its consideration in the context of the analysis of general and special works on the history of Ukraine, the political history of our state, the history of its law, regional studies, studies related to the course of ethno-national and nation-building processes in the Volyn region. For today, a number of works have been accumulated in these fields of scientific knowledge, which reflect certain aspects of the implementation of elections to the State Duma of the Russian Empire of four convocations in the Volyn province, the activities of the Volyn deputies within its walls.

The review and analysis of the achievements of national historiography allows us to come to the conclusion that the coverage of issues related to the topic of Volyn parliamentarism has significantly intensified over the past two decades of the development of Ukrainian historical science, political science, the history of the Ukrainian state and law, and is characterized by certain scientific achievements. At the same time, despite the thorough coverage of certain aspects of the representation of Volhynia in the Parliament of the Russian Empire, there are still a number of issues that require

additional scientific analysis, in particular regarding the evolution of the Black Hundred movement, the reaction of local society to the activities of its elected representatives; the creation of a collective portrait of Volyn parliamentarians is extremely important.

Key words: *Volyn, Russian Empire, parliamentarism, Duma, elections.*

Одним із помітних аспектів життя довоєнного українського соціуму було здійснення владними структурами виборчих кампаній різного рівня. У зв'язку з нестабільністю політичної ситуації складалося враження, що поступ українського суспільства доби незалежності вимірювався періодами від одних виборів до наступних. Під час їх підготовки і проведення український виборець нерідко зустрічався із цікавими явищами, яким, здається, ще не було місця у вітчизняній виборчій практиці. Між тим історичний досвід Наддніпрянської України засвідчує, що аналогічні чи подібні явища траплялися на її територіях, зокрема на Волині, трохи більше ста років тому. Вони пов'язані з виборами до Державної думи Російської імперії чотирьох скликань (1906–1917 рр.). Тому висвітлення організації і проведення виборів до Державної думи на теренах окремої адміністративної одиниці Російської імперії, якою була Волинська губернія, їхніх результатів, показ політичної боротьби, наслідків впливу політичних партій, соціальних та національних груп населення на їх перебіг має вагому практичну і наукову значущість.

Вивчення проблеми представництва Волині на парламентській арені Російської імперії початку ХХ ст. передбачає її розгляд у контексті аналізу узагальнюючих та спеціальних праць з історії України, політичної історії нашої держави, історії її права, регіоналістики, досліджень, що стосуються перебігу у Волинському регіоні етнонаціональних та націєтворчих процесів. Сьогодні у цих галузях наукових знань нагромаджена низка робіт, що різною мірою відбивають окремі аспекти здійснення у Волинській губернії виборів до Державної думи Російської імперії чотирьох скликань, діяльності волинських депутатів у її стінах.

Наявність таких робіт дала змогу провести їх певний історіографічний аналіз. За останні три десятиліття, які розглядаються у статті, він знайшов відображення у статті В. Сарбея [1], дослідженнях О. Реєнта [2], розвідках А. Рацілевича [3], В. Дмитрушко [4], О. Мартинюк [5] історіографічних дисертаційних роботах В. Меші [6], І. Демуз [7], ін.

Історіографічний аналіз подається крізь призму суспільно-політичного життя, у якому помітними чинниками виступають українське національне відродження початку ХХ ст., теоретичні засади та практична діяльність українських партій щодо вирішення національного питання, їх участь у виборах до Державної думи та ін. Однак увага на дослідженнях, що зачіпають тематику волинського парламентаризму початку ХХ ст., тут спеціально не акцентується. Ураховуючи цю обставину, стаття присвячується характеристиці здобутків і проблемних питань у висвітленні цієї теми в сучасній національній історіографії.

Сучасний етап вивчення національною історіографією теми українського, зокрема волинського, представництва у парламентському житті Російської імперії розпочався з 1990-х років. Він пов'язаний із проголошенням незалежності України, яке створило сприятливі умови для відродження й збагачення національних традицій української історичної науки. Вивчення теми впродовж означеного періоду відбувається в загальному контексті розвитку сучасної історичної науки, політології, історії Української держави і права. Цей процес спирається на узагальнюючі дослідження з минулого українського народу, що з'явилися впродовж останніх трьох десятиків років. У працях, написаних із нових методологічних позицій, йдеться про загальні питання історії України [8], Волині початку ХХ ст. [9; 10], вітчизняну політичну історію та політичні рухи [11; 12]. У низці робіт висвітлюються національне питання в Україні, Волинській губернії [13–19], формування на тлі соціальних змін національної свідомості українства, роль у цьому процесі української інтелігенції [20; 21] тощо.

Із названих вище робіт безпосередньо теми стосуються статті А. Рацілевича про український національний рух на Волині на початку ХХ ст. Він характеризує посилення у краї впливу Революційної української партії, початки діяльності «Просвіти», поширення української кооперації, показує, як російський царизм протистояв розвиткові національного руху українців Волині. У контексті характеристики умов розвитку та змісту національного руху на Волині А. Рацілевич стисло торкається подій, пов'язаних із виборами до Державної думи, зокрема третього і четвертого скликань. Автор зазначає, що упередженість місцевої адміністрації до виборчого процесу сприяла проходженню до Думи депутатів-монархістів, прибічників чорносотенного «Союзу руського народу».

Вагоме значення для розкриття теми мають праці, де показано діяльність на початку ХХ ст. в Україні, зокрема і Волинській губернії, узагальнюючих та українських політичних партій та громадських організацій. Узагальнюючі дані про початок роботи українських політичних партій подав Ю. Лавров [22],

про діяльність політичних партій та організацій на Правобережній Україні впродовж 1905–1907 рр. – О. Федьков [23]. Мережу розповсюдження осередків Бунду та втілення ним власних програмних засад висвітлив В. Гусев [24], чорносотенних організацій, пов'язаних із ними організацій Російської православної церкви, їх ідейного натхненника в особі Житомирського і Волинського архієпископа Антонія (Храповицького) – І. Самарцев [25], І. Омельянчук [26], С. Жилюк [27; 28] та А. Боярчук [29].

Із вищенаведених робіт про участь політичних партій та організацій у суспільно-політичному житті України та Волині початку ХХ ст. найбільшою інформаційною насиченістю вирізняються дослідження О. Федькова, І. Омельянчука, С. Жилюка та А. Борячука. Так, у роботі О. Федькова аналізуються політичні сили на Волині впродовж виборів до Державної думи першого і другого скликань. Зазначається, що у цей час співвідношення у суспільно-політичному житті регіону складалося на користь урядового табору. Найпомітніший вплив тут мав згаданий вище «Союз руського народу». Щодо українських політичних партій, то найактивнішу роботу на селі, у тому числі й під час виборчих кампаній до Думи, провадили українські соціал-демократи [23, с. 19].

Праці С. Жилюка, І. Омельянчука та А. Борячука розкривають питання деструктивної діяльності у боротьбі з українським національним рухом на Волині, а також за вплив на селянство регіону під час виборів до Державної думи чорносотенного «Союзу руського народу», його керівників – архієпископа Антонія (Храповицького) та архімандрита Почаївської лаври Віталія. Підкреслюється, що внаслідок такої діяльності значна частина селянства та духовенства губернії стала основним провідником шовінізму. А. Борячук додає, що «ті ереї, які рішуче відмовлялися вступати до Союзу руського народу чи критикували політику уряду, мали проблеми із законом» [29, с. 181]. Як наслідок, до Державної думи із середовища селян Волині були обрані практично всі депутати, які представляли цю чорносотенну структуру.

Найтісніше з проблемою пов'язані роботи сучасної української історіографії про становлення парламентаризму на теренах Наддніпрянщини початку ХХ ст. У них йдеться про вибори до Думи всіх чотирьох скликань, етносоціальний та політичний склад депутатів від українських губерній, розгляд на засіданнях російського парламенту українського питання тощо. Це праці, авторами яких є О. Коник [30–33], В. Доморослий [34], М. Киян [35], Р. Топка [36], О. Білокін [37], І. Бурда [38], М. Циганюк [39], О. Реєнт [40], Я. Цецик [41], М. Буліга [42; 43], В. Милько [44] та ін.

З-поміж названих дослідників своєрідним першовідкривачем теми можна вважати О. Коника. Він проаналізував особливості виборів до Державної думи, у тому числі у Волинській губернії. Зокрема, про перші вибори до Державної думи в Житомирі у квітні 1906 р. йдеться у публікації цього науковця, розміщеній у матеріалах однієї із всеукраїнських наукових краєзнавчих конференцій. Автор зазначив, що вони набули широкого розголосу як зразок адміністративних порушень виборчого законодавства і тиску на виборців, а їхні результати стали предметом пильної уваги однієї з думських комісій. У низці досліджень О. Коник висвітлює представництво від Волині у Державній думі, звернув увагу на рівень депутатської активності обранців від губернії. Автор зробив висновок про приналежність депутатів-селян від Волині до правого табору, зумовлену популярністю консервативно-монархічних поглядів.

Цей висновок і його обґрунтування присутні й у дослідженнях В. Доморослого та О. Реєнта. Вони подаються у контексті висвітлення діяльності в Думі депутатів від українських губерній та міст, зокрема тих, які входили до складу Української парламентської громади (УПГ). Показана практична діяльність її членів, спрямована на здобуття політичних прав і свобод, вирішення національного, аграрного та інших питань, рівень її ефективності в Думі обох скликань. Підкреслено, що означені вимоги за винятком аграрного питання не знайшли підтримки депутатів із волинського селянського середовища, які становили більшість депутатського корпусу від губернії, через їхню низьку національну свідомість.

Спроба визначити, що хвилювало волинське селянство, а отже, і його представників у Думі першого скликання, належить Р. Топці. Автор провів контент-аналіз документації селян від Волинської губернії на адресу Думи, що зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург). Він виділив майже 40 категорій скарг і прохань. Підкреслено, що волинські накази порівняно з аналогічними документами від селянства інших українських губерній мають певну особливість. На всю кількість скарг про свавілля землевласників, малоземелля, злиденне життя тощо припадає лише один випадок (у формі прохань) політичних прагнень. Контент-аналіз волинських наказів підтверджує думку, що переважним винуватцем усіх селянських лих є поміщик. Однак селяни намагалися вирішити власні проблеми виключно мирним шляхом – шляхом подання прохань і скарг, надаючи Думі право самій вирішувати селянську долю [36, с. 46].

Про представництво Волині у Державній думі першого та другого скликань на тлі складу й діяльності депутатів від українських губерній та міст, участь волинських обранців у вирішенні аграрного і

національного питань, законодавчому забезпеченні рівності громадян, свободи совісті, участі в розробленні відповідних законопроектів розповіла М. Киян. Автор дійшла висновку, що в середовищі волинського депутатського корпусу питання ухвалення національної рівності для українців, не говорячи вже про автономію України, так і не стало вимогою дня. Цим самим він продемонстрував повне відмежування від вимог УПГ у Думі першого та другого скликань [35].

Предметом розгляду низки дослідників стало ставлення до «українського питання» у російському парламенті й у цьому контексті – визначення стосовно нього позиції волинських депутатів. Помітну увагу цьому питанню приділила О. Білокінь. Дослідниця встановила, що за умови відсутності демократичного представництва від України в Думі третього скликання активній українській громадськості довелося покладатися на російську ліберальну інтелігенцію. Адже, зважаючи на активізацію великоросійського шовінізму, національне, зокрема й українське, питання у цій Думі набуло особливої гостроти. Для українців воно знайшло вияв, насамперед, у висуненні вимог запровадити навчання українською мовою, використовувати останню у місцевих судах. Дослідниця акцентує також увагу на складнику українського питання, яким стало обговорення та прийняття у квітні 1912 р. урядового законопроекту про виділення Холмщини зі складу Царства (Королівства) Польського в окрему губернію так званого Південно-Західного краю імперії. Вона звернула увагу на активну участь у парламентських дебатах представників волинського депутатського корпусу. Підкреслено, що це було не чим іншим, як підтримкою позиції російських націоналістів, спрямованою не на задоволення інтересів українства, а на подальшу русифікацію цього регіону.

Безпосередньо Волинська губернія у парламентському житті Російської імперії висвітлена у дисертації та окремих публікаціях М. Буліги. Автор аналізує підготовку та перебіг виборів на Волині до Державної думи Російської імперії, діяльність у ній регіональних депутатів. Окрім того, М. Буліга порушує питання правових засад організації та проведення виборчих кампаній, характеризує їх хід, особливості та результати, вплив на них губернської адміністрації, повітових органів влади, політичних партій, специфіки соціального та національного складу населення регіону. Автор звертається також до чисельності, соціальної, національної та партійної приналежності депутатів-волинян, характеризує їхню діяльність у Державній думі. М. Буліга слушно зазначає, що залучення Волині до парламентського життя Російської імперії суттєво вплинуло на активізацію в губернії суспільно-політичного життя, зокрема українського національного руху [42; 43].

На увагу заслуговують й окремі краєзнавчі, наукові та науково-популярні праці, у яких порушується питання персоналій окремих обранців від Волині до Державної думи. Зокрема, у монографії О. Разиграєва, присвяченій діяльності громадських організацій на Волині в роки Великої війни 1914–1918 рр., містяться згадки про харитативну діяльність А. В'язлова, Й. Потоцького та Ф. Штейнгеля [45, с. 30–31, 55, 126–127]. У краєзнавчій статті Г. Макаренко висвітлено постать згадуваного вище депутата першого скликання А. В'язлова, який у період Тимчасового уряду та Центральної Ради працював на посаді Волинського губернського комісара [46]. Т. Яцечко-Блаженко описала основні віхи життя парламентаря від Волині Д. Андро, а також опублікувала низку світлин із зображеннями депутатів-волинян [47; 48].

Таким чином, огляд та аналіз здобутків національної історіографії дає змогу дійти висновку, що висвітлення питань, пов'язаних із темою волинського парламентаризму, значно активізувалося за останні два десятиліття розвитку української історичної науки, політології, історії Української держави і права та характеризується певними науковими здобутками. Водночас попри ґрунтовне висвітлення окремих аспектів представництва Волині у парламенті Російської імперії й надалі існує низка питань, які вимагають додаткового наукового аналізу, зокрема щодо розвитку чорносотенного руху, реакції місцевого соціуму на діяльність своїх обранців; надзвичайно важливим є створення й колективного портрету волинських парламентарів.

Література:

1. Сарбей В.Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 35–46.
2. Реєнт О.П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 218–232.
3. Рацілевич А. Український національний рух на Волині наприкінці ХІХ – у листопаді 1917 р. (історіографія проблеми). *Історичний журнал*. 2004. № 3. С. 83–89.
4. Дмитрушко В. Становлення української парламентської практики (1848–1918 рр.): історіографічний аспект. *Часопис української історії*. 2006. Вип. 4. С. 24–28.
5. Мартинюк О.В. Російський націоналізм у контексті виборів до Державної думи на Правобережжі (1906–1912): історіографічний огляд. *Сторінки історії*. 2014. Вип. 37. С. 62–85.

6. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905–1914 років (історіографія проблеми): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 1996. 20 с.
7. Демуз І.О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Черкаси, 2008. 20 с.
8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. 3-є вид. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
9. Житомирщина: Історичний нарис : навчальний посібник / А.Б. Войтенко та ін. Житомир : Полісся, 2008. 272 с.
10. Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття : навчальний посібник / за ред. В. Марчука. Острог : Острозька академія, 2021. 342 с.
11. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
12. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кінець ХІХ – початок ХХ століття. Київ : Смолоскип, 1996. 124 с.
13. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. / І.Ф. Курас та ін. Київ : Генеза, 2002–2003. Т. 1. Київ, 2002. 424 с.
14. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни. *Історичні есе*. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 471–483.
15. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
16. Рацілевич А. Особливості українського національного руху на Волині початку ХХ ст. *Ucrainica Polonica*. 2004. Т. 1. С. 67–76.
17. Рацілевич А. Соціально-економічні та суспільно-політичні передумови формування національного руху на Волині на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки*. Т. 1. Житомир : ім. І. Франка, 2008. С. 157–165.
18. Рацілевич А. Репресивна політика царизму щодо українського національного руху на Волині (1900–1917 рр.). *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 123–132.
19. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ : Ризографіка, 2005. 616 с.
20. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 172 с.
21. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ : Либідь, 1997. 423 с.
22. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : у 3-х ч. / за ред. В.Г. Сарбея. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 1999. Ч. 2. С. 248–444.
23. Федьков О.М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905–1907 роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 1993. 20 с.
24. Гусєв В.І. Бунд у суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 36 с.
25. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 90–98.
26. Омелянчук І.В. Чорносотенний рух на Україні в 1904–1914 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 18 с.
27. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917). Житомир : Журфонд-Клич, 1996. 176 с.
28. Жилюк С. Антоній Храповицький, архієпископ Житомирський і Волинський (1906–1914). *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 1997. Вип. 1. С. 75–80.
29. Боярчук А. Участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності «Союза русского народа». *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття* : збірник наукових праць. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 167–181.
30. Коник О.О. Перші вибори до Державної думи в Житомирі (1906 р.). *Житомир в історії Волині і України* : тези Всеукр. наук. краєзн. конф. / відп. ред. М.Ю. Костиця. Житомир : ЖО СЖУ, 1994. С. 50–52.
31. Коник О.О. Селянські депутати з України в І і ІІ Думах Російської імперії. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 58–66.
32. Коник О.О. Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : у 3-х ч. / за ред. В.Г. Сарбея. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 1999. Ч. 2. С. 445–470.
33. Коник О.О. Волинські першодумці в суспільному просторі пізньоімперської Росії: оцінка сучасників. *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття* : збірник наукових праць. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 149–158.
34. Доморослий В.І. Діяльність Української парламентської громади в І та ІІ Державних Думах (1906–1907 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1994. 24 с.
35. Киян М.Ш. Представительство от украинских губерний в Государственной Думе Российской империи I и II созывов (1906–1907 гг.). Харьков : Основа, 1997. 191 с.
36. Топка Р.В. Що хвилювало волинське селянство під час першої російської революції? (Досвід контент-аналізу наказів та вироків селян до І Державної Думи). *Наукові записки Острозької академії*. 1999. Т. ІІ. Ч. І. С. 43–46.
37. Білокінь О.І. Українське питання в Державних Думах Російської імперії (1906–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2001. 20 с.
38. Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2004. 17 с.

39. Циганюк М.А. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної Думи в Україні. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 7. Київ : Ін-тут історії України НАН України, 2005. С. 264–274.
40. Реєнт О.П. Українці у Державній Думі Російської імперії. *Історія українського парламентаризму: від до парламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / гол. ред. ради В.М. Литвин ; кер. авт. кол. В.А. Київ : Дніпро, 2010. С. 244–265.
41. Цецик Я. Вибори до I та II Державних Дум Російської імперії в Острозькому повіті Волинської губернії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* 2011. Вип. 22. С. 233–235.
42. Буліга М.М. Діяльність волинських депутатів у Державній Думі Російської імперії. *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* 2011. № 23(220). С. 81–88.
43. Буліга М.М. Волинь у парламентському житті Російської імперії (1905–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2012. 20 с.
44. Милько В. Українське представництво в Державній Думі Російської імперії (1906–1917). Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
45. Разиграєв О. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914–1918 рр. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 242 с.
46. Макаренко Г. Губернський комісар Волині від Центральної Ради Андрій Григорович В'язлов. *Житомиру – 1135. Велика Волинь* : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, м. Житомир, 27–28 вересня 2019 р. / упоряд. П.С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. Вип. 59. С. 45–61.
47. Яцечко-Блаженко Т. Депутати від Волині 110 років тому: хто вони? *ВолиньPost.* 2018. 8 серпня. URL: <https://www.volynpost.com/news/118668-deputaty-vid-volyni-110-rokiv-tomu-hto-vony-chastyna-1>.
48. Яцечко-Блаженко Т. (Не)відомі волиняни: староста часів Скоропадського Дмитро Андро. *Хроніки Любарта.* 2020. 20 жовтня. URL: <https://www.hroniky.com/news/view/20355-ne-vidomi-volyniany-starosta-chasiv-skoropadskoho-dmytro-andro>.